

T. Kiss Tamás

A HÁROM „T”

(TUDÓSNEVELÉS, TÁMOGATÁSOK, TÁVOZÁSOK, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉRE)

A század eleji viszonyokról röviden...

A rendszerváltozás (1989/90) előtti évtizedekhez mérten az 1989/90-et követő évektől mennyiségben, irányultságában és árnyaltságában is igencsak megszorodtak a két világháború közti magyar kormányok *kultúrpolitikájával/oktatáspolitikájával* foglalkozó publikációk. A különféle megközelítések egyetértettek abban – legalábbis konszenzust jeleztek –, hogy a trianoni magyar államiság rendkívül szűk politikai és gazdasági mozgástérrel rendelkezett. A külső hatalmi viszonyok kényszerén túl – és nem tagadva, ennek következtében – az ország belső egyensúlyi viszonyai sem tettek lehetővé jelentős, megvalósítható politikai, gazdasági és társadalmi reformokat. A szinte *természetesnek vehető revíziós, a háború előtti rend restaurálására történő törekvések és a „győztes” Nyugathoz való kapcsolódást szorgalmazók szándékai, egymásnak „ellentmondó”, ambivalens helyzeteket teremtettek.*

A trianoni békediktátum előidézte helyzetből származott felismerés, hogy a korábbi dualista alapon nyugvó *államnemzet-értelmezés* érvénytelené vált – valamennyi tudományterületen éreztette hatását. Új nemzetmegtartó erőre /kohézióra, ideológiára/ volt szükség. *Az államnemzet fogalmát felváltotta a kultúrnemzet fogalma.* (Az ország vezető politikusai tisztában voltak az 1910-es népszámlálás adataival, a Történelmi Magyarország *etnikai térképével*, azzal, hogy a magát magyarnak valló népesség az ország középső részén koncentrált. Az elszakított térségek /Erdély, Felvidék, Kárpátalja, Vajdaság/ egy része azonban továbbra is zömében magyar lakta területek voltak). Viszonylag rövid idő alatt kiderült, hogy az új fogalom meghatározását nemcsak a trianoni határokon kívüli magyarság egységes kultúrmenteként való elismertetése és összetartása igényelte, hanem az is, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia idején fokozatosan *romló külföldi megítélésű, többnyire nem, alig, vagy tévesen ismert magyarságként javítani szükséges.*¹ Nemcsak a korrekciók miatt, hanem a társadalmi és gazdasági élet fejlesztése érdekében is. Ehhez elsősorban olyan korszerű, szakemberképzés megteremtésére volt szükség, amely lehetővé tette a nemzetközi tudományos életben közlekedni tudó magyar kutatók, elit megjelenését.

Az alapok lerakására egy, *osztrák ösökkal rendelkező magyar arisztokrata, Klebelsberg Kuno² /1875–1932/ vállalkozott.* A liberális időszakban szocializálódott és nyugat-európai egyetemeken tanult Klebelsberg érzékenyen és azonnal reagált a korszellem tendenciáira, és nemcsak a számára elfogadott és képviselt konzervatív reneszánsz formájában. A hazai liberalizmus sokoldalú polgári meghaladását nem csupán politikai és gazdasági síkon rögzítette, hanem tudományosan és a tömegekre hatóan a mindennapok szintjén is. A hazai történészek túlnyomó többsége szerint, a magyar *újkonzervativizmus* liberális elemeket nem nélkülöző reformjai nagyrészt megkésztettek, mert kialakulásuktól kezdve elvállalták az *ókon-* *zervatív* állások védelmét is. A kulturális reformok az örízve korszerűsítés keskeny medrébe szorultak, és igazi bázisuk csupán az államhatalom és az elszegényedett középosztály volt.

Klebelsberg maradéktalanul bízott abban, hogy a trianoni határok csak időlegesek, és az eljövendő új világban – ahogyan a kiegyezés utáni reformerek is hitték – a nemzetek elsősorban kultúrverseny vívni majd egymással. „A Gróf” – ahogyan ellenfelei gyakorta nevezték – rövidtávon tévedett. Az első világháborút lezáró igazságtalan békeszerződések, a hatalmas méretű fejlődés következtében a társadalmi változások roppant mértékben felgyorsultak, sokdimenziós ellentmondásokat produkáltak, jelentős feszültségeket idéztek elő, amelyek kevésbé kedveztek a szisztematikusan építkező kultúrpolitikának. Klebelsbergnek hosszabb távon igaza lett. *Bebizonyosodott, hogy a szerény eszközökkel bíró, de fejlesztésre váró országban az oktatás, a művelődés és a művészetek ügye mellett a tudomány, a tudományos szakemberképzés támogatását kiemelten szükséges kezelni, egyik olyan fő beruházási prioritásnak kell tekinteni, amely azután a felemelkedést más területeken is segíti mozgásba hozni, a társadalomban innovációs erővel bír. Igazolódott, hogy a nyersanyagokban szegény Magyarország egyetlen és nemzetközileg is számottevő „gazdasági tőkéje” elsősorban a teljesítményt előállító tudás. Politikusként gyakorta hangoztatta, hogy a társadalomtudományok nemzeti színezetűek, de európerként azt látta, hogy a tudományok /különösen a természettudományok/ nem ismernek határokat. A céljainak elérése érdekében, dacolva a politikai*

közhangulattal, szembeszállt „pártjának kemény fejű képviselővel”, együttműködésre törekedett a „bünnös antant kormányokkal”, szakmai kapcsolatok megteremtésére és ápolására törekedett számos nyugati tudományos szervezettel.

„Nekünk létérdekünk, hogy nagy kapcsolatunk a Nyugattal minden körülmények között meglegyen”³

A trianoni békediktátumot követően kialakult Nyugat-ellenes hazai politikai/társadalmi miliőben Klebelsberg – annak ellenére, hogy bírta miniszterelnöke bizalmát és támogatását – minisztersége idején folyamatosan arra kényszerült, hogy indokolja a szak/tudományos szakemberképzési törekvéseit.

Klebelsberg beszédeiben és publicisztikaiban – különböző variációkban – gyakorta hangoztatta alapelvként, hogy Nyugathoz az ország csak akkor lesz képes felzárkózni, „ha elérjük azt, hogy az élen minden téren olyan szakemberek járjanak, akik az európai mértéket teljesen megütik... Ha ez így lesz minden téren, akkor majd nem esik meg velünk az, hogy nagy elhatározásaink bizony elég gyakran nem ütnek meg az európai mértéket, s hogy még jóakaró külföldi barátaink is fejszóvalva vagy szánakozó mosollyal nézék állásfoglalásunkat és alkotási próbálkozásainkat, amelyek a XX. század harmadik évtizedében bizony bizony nem egyszer alig illenek be”⁴.

A magát gyakorlatias miniszternek tartó Klebelsberg a Nyugathoz történő felzárkózás hatékony eszközének az új alapokra helyezett ösztöndíjrendszer kimunkálását és bevezetését tekintette. Magyarországon a háború előtt alapított ösztöndíj anyagi alapját a fixkamatozású értékpapírok és záloglevelek jelentették, amelyek az infláció következtében értéküket veszítették. Annyira, hogy – a miniszter szavaival – „a legtöbb ösztöndíjat ma már nem is érdemes megfolyamodni, mert a kérvény bélyege magasabb, mint az ösztöndíj maga”⁵. A közoktatásügyi tárca költségvetésének tárgyalásakor 1925. november 25-én a következőket mondta: „Minden nemzetben bizonyos számú tehetség mindig születik. Attól, hogy az illető nemzetben a szelekció meg van-e szervezve vagy nincs, függ, azután, hogy ezek a tehetségek a maguk egészében ki tudnak-e fejlődni? Jól tudom, hogy ezen a téren bizonyos szkepszissel fogunk találkozni. Jól tudom, hogy sokan lesznek, akik azt fogják mondani, hogy a tanítósg hány gyermekben fog különös tehetséget felismerni, aki később közép-szerűnek fog bizonyulni vagy pedig hányszor fog az előfordulni, hogy a nagy tehetségek nem fognak felis-

mertetni. Én ezt koncedálom, de azt kérdem, hogyha tíz év alatt csak 25-30 igazán nagy tehetséget tudunk megmenteni és a maga teljességében kifejteni, nem tettünk-e akkor szolgálatot a magyar nemzetnek?”⁶ A tiszteletbeli bölcsészdoktorrá történt felavatásakor Pécsen megtartott beszédében elhatárolta magát attól a vádtól, amely szerint számára az elitképzés csupán ezért fontos, hogy „három-négyezer emberrel” – mint valamiféle üvegházi kultúra termékével – reprezentálja a magyar kultúrát külföldön. Előadásában⁷ érzékletesen ecsetelte, ha „nem jó az orvosnár az egyetemen és nem jók a klinikák, akkor gyengék az orvosok és nő a halálozási arány. Ha rosszak a technikai tanerők, akkor elhibázottak a műszaki vállalkozások, rosszak a hidak, repedeznek a falak. Nagy annak a kihatása, ha nem jó a jogi oktatás, akkor a perek úgy dőlnek el, ahogyan nem lenne szabad, hogy eldőljenek. Ha a magas kultúrának a laboratóriumaiban Magyarországon megáll a munka, akkor a néptanító... sem terjeszti a művelődést”⁸. Az oxfordi egyetem egyike a legdrágábbaknak a világon, viszont a magyar diplomácia szempontjából mégis fontos, hogy néhány tehetséges fiatal ott folytasson tanulmányokat, mert az egyetemi évek arra is lehetőséget nyújtanak, hogy a hallgatók kapcsolatba kerüljenek az angol társas élettel”.

A Nyugathoz kötődés és a kapcsolódást segítő ösztöndíjrendszer érdekében Klebelsberg szellemtörténeti érvekre is hivatkozott. /Glatz Ferenc munkáiban kimutatta, hogy a történelem idézése a két világháború között – különösen az 1920-as években – politikai állásfoglalást is jelentett.⁹ Az ismert és neves történész, Szekfű Gyula /1883–1955/ *A magyar állam életrajza* című, 1916-ban német, majd magyar nyelven is megjelent munkájában alaptételként hangsúlyozta a „keresztény-germán kultúrközösséget”. Ez a kultúrközösség lényegében a volt német-római császárság kereteit kívánta kijelölni, illetve annak szinonimájaként a „közép-európai hatalmakat”, vagyis lényegében a központi hatalmakat, amelynek Magyarországot is alkotó része. Klebelsberg Kuno gyakorta említette, hogy „a humanizmus, barokk és rokokó, fejedelmi abszolutizmus és forradalmak, mint nagy európai eszmeáramlatok eljutottak hozzánk, de a magyar határokon túl keletre, délre nem jutottak, ez mutatja, hogy hol voltak és hol vannak az európai művelődés végső határai”¹⁰. Klebelsberg – mint valamennyi szellemtörténész – szerint, tőlünk Keletre azért nem létezik Európa, mert nem találhatóak meg azok a művészeti stílusok, politikai és gazdasági formációk, amelyeket mi a nyugat-európai fejlődésből átvettünk. Az elmélet

sok tekintetben hamis, mert a különböző fejlődési fokon álló népek kölcsönhatásukban éppen úgy adtak egymásnak, mint kaptak egymástól. Kulturális fokuk nem valami titokzatos, jogilag, vagy népfajlag megalapozott kulturális termelőerő bizonyítéka, hanem a történelmi-társadalmi-gazdasági fejlődésünk számos következménye. A történelem viszont valóban kínálja azt a tanulságot, hogy elsősorban a német nyelv- és kultúrterületeken létrejött államok tanúsítottak irántunk gazdasági, politikai és kulturális téren érdeklődést. A magyar szellemtörténet azonban – ebből – azt a következtetést vonta le, hogy a magyar nemzeti függetlenség: azaz a magyar fejlődés önállósága akkor került veszélybe, amikor a magyarság nem tudott összhangba jutni Nyugattal, és Kelet alattomos erői felmorzsolták.¹¹ Klebelsberg a Nyugathoz kötődésben nemcsak „magyar tradíciót” látott, amely – szerinte – „szakadatlanul érvényesült attól a pillanattól kezdve, amióta Szent István /kb. 975–1038/ bennünket a nyugati műveltségbe bevezetett, a művelődés élharcosává tett”,¹² hanem egyben történelmi indok volt a Szovjetuniótól való elhatárolódáshoz is.

Klebelsberg Kuno, az erdélyi birtokait elveszítő Bethlen István /1901–1944/ miniszterelnökével /1921.04.14.–1931.08.24./ ellentétben, akinek figyelmének centrumában inkább a határokon túl rekedt magyarság volt, a tárca tudománypolitikáját az egyetemes horizontok felé terelte. *A tudomány terén Klebelsberg Bécsre, Rómára, Berlinre, Londont és Egyesült Államokat tekintette mércének és mérvadónak.*¹³ Széchenyi Istvánt /1791–1860/ többek között azért vallotta egyik példaképének, mert Magyarország gazdasági és szellemi fejletlenségét külföldi – nyugati – „tulajdonságok beoltásával akarta gyógyítani”. Eötvös József /1813–1871/ pozitívumának pedig azt tartotta, hogy „bekapcsolta Magyarországot a nagy európai eszmeáramlatokba, mégpedig összhangot teremtve a sajátos magyar viszonyok és európai közhangulat között”.¹⁴ *A túlságosan Nyugatra koncentrált Klebelsberg figyelme nem tudott kiterjedni az Erdélyben, Felvidéken, Kárpátalján és a Vajdaságban maradt tehetséges magyar fiatalok támogatására.*

Klebelsberg érvei között gyakorta szerepelt, hogy az ország sokrétű és elmélyült kapcsolata csak akkor alakulhat ki a nyugati társadalmakkal és tudományos élettel, ha a szakemberek szakmájukhoz nemcsak európai színvonalon értenek, hanem elért eredményeiket képesek idegen nyelve/ke/n is közvetíteni. A miniszter a hazai tudomány művelőinek egyik legnagyobb problémának tartotta, hogy „Kí-

váló tudású emberek, akik itthon a legnagyobb nagy-rabecsülésben részesülnek az idegen emberek előtt hiányos nyelvismereteik következtében kultúrájukat nem tudják érvényre juttatni”.¹⁵

Korabeli kormányzati törekvések a tudományos szakemberképzés, a fiatal kutatók képzése érdekében

A korabeli magyar kormányok tudománypolitikáit¹⁶ a külön-külön is mintegy tíz évig regnáló kultuszminiszter, Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint tevékenysége fémjelzte. Történelmi tények igazolják, hogy Klebelsberg az /1922.06.16.–1931.09.24./ a *külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról* szóló törvényjavaslata, majd az elfogadott törvény /1927. évi XIII. t.c./ segítségével sikeresen járult hozzá a hazai tudományos intézményrendszer alapjainak lerakásához és a tudományos szakemberképzés állami kötelezettségeinek rögzítéséhez. A törvény végrehajtásához szükséges anyagi feltételeket részint kormányzati költségvetés, alapvetően Károlyi Mihály /1875–1955/ vagyónának elkobzott része biztosította.

- A 1927. évi XIII. t.c. segítségével Klebelsberg
- legitimizálta a sokrétű és sokszintű kapcsolatteremtését és kapcsolattartását a Nyugattal;
- állami támogatásban részesítette az idegen nyelvek intenzív oktatását;
- kormányzati hozzájárulást biztosított a tehetséges fiatalok külföldi képzéséhez és továbbtanulásához.

A törvény hét paragrafust tartalmazott.¹⁷

- 1.§. Tudósok, művészek és szakemberek magasabb kiképzése.
- 2.§. A külföldi magyar intézetek szervezete.
- 3.§. Az ösztöndíj-tanács felállítása.
- 4.§. Az ösztöndíj-tanács szervezete.
- 5.§. Az ösztöndíjakra való jelölés.
- 6.§. Az ösztöndíjakkal kapcsolatos előnyök és köteleességek.
- 7.§. Végrehajtási záradék.

A törvény rögzítette, hogy a magyar tudósok, művészek és szakemberek magasabb kiképzésének előmozdítására külföldi magyar intézetek,¹⁸ valamint ösztöndíjak és kutatási segélyek szolgálnak, amelyek bel- és külföldre szólnak. Ösztöndíjat kaphatnak azok a középfokú intézeti tanárjelöltek is,

akik az angol, francia, német és olasz nyelv és irodalom oktatására készülnek. A törvény arról is intézkedett, hogy a kedvezmények adományozásánál minden téren, úgymint a kormányzat, a közegészségügy, a szociálpolitika, a közgazdaság, a mezőgazdaság, a technika, a művészet terén kellő számban legyenek olyan legmagasabb kiképzésben részesített szakemberek, akikre a nemzeti élet nagy kérdéseinek szakszerű megoldása érdekében szükség van.

A törvény alapján:

- a külföld legfőbb művelődési központjaiban a vallás- és közoktatásügyi miniszter az ottani tanulmányok megkönnyítése és az ösztöndíjasok, vagy kutatók elhelyezése végett magyar intézeteket létesített;
- olyan külföldi városokban végzendő tanulmányokra, amelyekben magyar intézetek nincsenek, kézi ösztöndíjat biztosított a kulturális kormányzat, amelyet azonban külföldi colleg-ekhez voltak kötve;
- a tudományos munkának Magyarországon való előremozdítására egyszeri kutatási segélyek vagy évi ösztöndíjak szolgáltak;
- az ösztöndíjak fedezésére és a külföldi magyar intézetek fenntartására a következő források szolgálnak: a Nemzeti Közművelődési Alapítvány jövedelmének egy része, a vallás- és közoktatásügyi miniszter kezelésében lévő alapok és alapítványok jövedelmének e célra fordítható összegei, az állami költségvetésben szereplő ösztöndíjkeret, az esetleges adományokból rendelkezésre álló összegek, valamint a volt ösztöndíjasok által későbbi boldogulásuk idején visszatérített pénzek.

Klebsberg Kuno az ösztöndíjrendszer szerves részének tekintette a különféle hazai és külföldi alapítványok, valamint segélyek /egyszeri felajánlások/, sőt néhány nyugati ország kormányának magyar diákok számára létesített ösztöndíjait, továbbá a vagyonos családok hozzájárulásait, amelyekkel kiegészítették gyermekeik továbbtanulásához szükséges összegeket. A VKM éves költségvetései ugyanakkor minden esetben tartalmazták a különféle külföldi ösztöndíjakhoz nyújtott kormányzati hozzájárulásokat is.¹⁹

Hóman Bálint /1885–1951/, az 1930-as évek kultuszminisztere /1932.10.1.–1938.05.13., 1939.02.16.–1942.07.3./ kisebb módosításokkal, de folytatta a hazai tudományos szakemberképzés és intézményrendszer fejlesztését. A tudósképzés támogatását kormányközi kapcsolatok megkötésével igyekezett elősegíteni. Együttműködési szerződése-

ket kötött Lengyelországgal /1935. évi XVII. t.c./ Olaszországgal /1935. évi XVIII. t.c./ és Ausztriával /1935. évi XIX. t.c./, továbbá Németországgal /1937. évi V. t.c./, Észtországgal /1938. XXIII. t.c./, Finnországgal /1938. évi XXIX. t.c./, Japánal /1940. évi XXI I. t.c./ és Bulgáriával /1941. évi XVI. t.c./.

A törvényben kihirdetett egyezmények – többek között – tartalmazták a szerződő felek tudósainak látogatását, a diákcsereit, az ösztöndíjasok kölcsönös küldését. Az egyébként németbarátnak ismert Hóman komoly kísérleteket tett francia, amerikai, angol tudományos szervezetekkel való kapcsolatok kiépítésére és továbbvitelére is. A tudománypolitikájában – részben éppen a német nyomás és terjeszkedés ellensúlyaként – arra törekedett, hogy megtartsa és fejlessze Magyarország kapcsolatait a nyugat-európai országokkal és Egyesült Államokkal.²⁰

Konkrét lépések, ösztönzések és ösztöndíjak

A széles látókörű szakmapolitikus, Klebsberg az 1920-as években *két tendenciára hívta fel a figyelmet*. Láta és tapasztalta, hogy a 20. század tudománypolitikája kifejezetten *természettudományos* irányt vett, amely erős *nemzetközi jelleggel bírt*. Nyilvánvalóvá vált, hogy a természettudományok nem ismernek határokat. *A másik tendenciát* a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetség 1924-ben kiadott első jelentésének előszavában fogalmazta meg. A következőket írta: *„a vezetés terén a világháború következtében Európát Amerika váltja fel. Azt azonban – kérdezi – csak a jövő mutathatja meg, hogy a magas kultúra terén: a szellemi és kedélybeli élet legmagasabb régióiban: szépirodalomban, művészetben és tudományban Amerika képes lesz-e az emberiségnek azt nyújtani, amit Európa kétezzer éven át adott.”*²¹ Klebsberg jó érzékkel ismerte fel, hogy a kultúra és a tudomány „centrumai átrendeződés” előtt állnak. A megfogalmazásában ugyanakkor taktikus. Az Egyesült Államokat „leválasztotta” a győztes Nyugattól. Az USA ugyanis nem volt elégedett a versailles-i békeművel. A békeszerződést nem írta alá, hanem helyette Magyarországgal 1921. augusztus 29-én különbékét kötött.

A Klebsberg Kuno által létesített és kisebb módosításokkal Hóman Bálint részéről is támogatott, magas műveltség célját szolgáló külföldi ösztöndíjak rendszere tizennyolc tanéven keresztül működött. Kezdetben a vallás- és közoktatásügyi miniszter hivatalból intézte az ügyeket, 1928-tól pedig az 1927.

évi XIII. t.c.-vel létrehozott Ösztöndíj Tanács. A testület elnöke Berzeviczy Albert /1853–1936/, az MTA elnöke, alelnöke Ilosvay Lajos /1851–1936/ egyetemi tanár, ügyvezető igazgatója, Domanovszky Sándor /1877–1955/ egyetemi tanár volt.

Klebensberg Kuno tudományos szakemberképzési törekvéseit, és az 1920-as évek hazai tudományos életet, a kormányzati megrendelésre készült, Magyary Zoltán által szerkesztett és 1927-ben kiadott, *A magyar tudománypolitika alapvetése* című tanulmánykötet tartalmazta és foglalta össze. A kötetben „hangsúlyos szerepet kapott” a fiatalok tanulmányaihoz, kutatásaihoz különösen segítséget nyújtó három *magyar intézetről*/Berlin [1927], Bécs [1924], Róma [1927/28]/ szóló fejezet. Magyary Zoltán bemutatta, hogy minden egyes intézetnek megvolt az egyéni színeze és irányultsága. Bécsben elsősorban a tág értelemben vett történettudomány, illetve az orvosi szakok, Berlinben a műszaki és a természettudományok, Rómában pedig a művészeti élet és az egyháztörténet tehetséges ösztöndíjasai és képviselői érkeztek. A kötet kitért azokra a nyugati kapcsolatokra is, melyek jelentős mértékben hozzájárulnak a hazai tudományos szakemberképzés fejlesztéséhez. Ilyen volt például a *Michigan Agricultural College*. A magyar-amerikai tanár- és diákcsere ügyeinek irányításával megbízott Teleki Pál elérte, hogy a michigani mezőgazdasági főiskola 1924/25. tanévben meghívott két magyar tudóst. Doby Géza /1877–1968/, a Közgazdaságtudományi Kar agrokémiai rendes tanára és Kotlán Sándor, az Állatorvosi Főiskolai kórbonctani tanszékének segédtanára, személyenként évi 1200 dollár ösztöndíjban részesült. A fejlett mezőgazdasági oktatás és mezőgazdasági kultúra megismerése és a hazai mezőgazdaság számára nagy előnnyel járt az is, hogy 1926-ban, félévre Ballenegger Róbert /1882–1969/ kertészeti tanintézeti tanár, közgazdasági kari egyetemi magántanára az Egyesült Államokban folytatott tanulmányokat és cserében egy amerikai kutató dolgozhatott a budapesti állatorvosi főiskolán. Sikerült elérni, hogy főiskolai szintű magyar nyelven folyó tanítás került megszervezésre a Franklin- és Marshall-kollégiumban és akadémián, valamint a református egyház teológiai szemináriumában, a Lancaster P.A.-ban. Az Egyesült Államokban működő református egyház 1921-ben magyar tanszékot állított fel, hogy az amerikai magyar ifjak egy és ugyanazon időben és ugyanazon költségekből egyszerre sajátítsák el az ismereteket. A lancasteri főiskolában a magyar nyelv, a magyar irodalom, a magyar történelem és Magyarország földrajza té-

makörben 2–8 félévre terjedő rendszeres előadások megszervezésére került sor. Több kiváló amerikai tudós és pedagógus kezdeményezésére alakult meg 1919-ben az Institut of International Education. Célja a nemzetközi nevelés előmozdítása könyv- és tanárscsere révén. Az Institute megalakulását főleg az tette aktuálissá, hogy a világháború után egyre több európai diák kereste fel az Egyesült Államok egyetemét. Németország korábban az idegen diákok centruma volt. Az 1920/21. tanévben Amerikában 8357-en tanultak, míg a német egyetemeknek 6334 idegen hallgatójuk volt. Kívánatosá vált, hogy minél több a magyar diák jusson el Amerikába, de az odautazást, valamint az ottani élet és tanulás magas költségei miatt a tartózkodást csak az ösztöndíjasok teheték meg. Az ösztöndíjakban az amerikai egyetemeken az első világháború utáni években kezdetben a győztes országok diákjai részesülhettek. Az 1924-ben sikerült egy magyar egyetemi hallgatónak megszereznie a Bryn Mawr College ösztöndíjat. A következő évben kapcsolat alakult ki az Institute of International Educationnal, amely révén hat ösztöndíjas helyet kaptak a magyar diákok. Ezeket az ösztöndíjakat, személyenként 800-1000 dollár értékben, a poughkeepsie Vesser, bostoni Radcliffe, northamptoni Smith, Mount Holyoke Vellesey és a new yorki Teachers College-ek biztosították. Az 1926/27-es iskolaévben ismét mehettek ösztöndíjas magyar lányok Smith Vesse és Radcliffe College-ekbe, egy asszisztens pedig a pittsburghi egyetemre juthatott be. Az amerikanisztika hazai megteremtője Országh László /1907–1984/ nyelvtudományi tanulmányait az USA-ban, a Rollins College támogatásával fejezhette be. Az ösztöndíjasok útiköltségeit Amerikába és vissza a kultusz kormány viselte. Az Egyesült Államokban élő magyarok között – a magyar kormány „politikamentes háttérmunkálkodásaival” – szervezkedés kezdődött meg annak érdekében, hogy adományokkal segítsék az útiköltségekhez szükséges összegek gyűjtését.²²

A két világháború között működő ösztöndíjrendszer eredményességét Schneider Márta és Ujváry Gábor tanulmányai tekintették át.²³ /Szükséges megjegyezni, hogy a források bizonytalansága, nem egységes szerkesztési gyakorlata miatt a kimutatások nem pontosak. A két világháború között ösztöndíjban részesültek pontos száma nehezen kideríthető. Klebensberg, nemzetgyűlésben tartott beszédeiben és publikációiban meghivatkozott adatok is ellentmondásosak/. A tanulmányok²⁴ szerint a korabeli kormányzatok tudományos szakemberképzési törekvései és tartalmi tendenciái azonban

viszonylag jól körvonalazhatóak. Az ösztöndíjasok száma 1924/25-ös tanévtől az 1941/42-es tanévig mindösszesen 2562 fő volt. Ez a szám országonkénti bontásban 2581 említés, ugyanis néhány ösztöndíjas megosztotta idejét két ország között. Az ösztöndíjasok száma az 1930/31-es tanévben volt a legtöbb: 241 fő.

A gazdasági világválság következtében az 1931. évi XXVI. t.c. – amely kimondta a kultuszminisztériumi költségvetés csökkentését – jelentősen befolyásolta a külföldön tanuló ösztöndíjasok számát is. Például Ausztriában /Bécsben/ és Angliában tanulók létszáma még a kezdeti nagyságrendet sem érte el. A csökkenés jelentősebb, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a válság nemcsak az ösztöndíjhelyek számát, hanem időtartamát is megrövidítette. Az 1931/32. tanévet követő időszakban egyre több féléves, sőt előfordult, hogy negyedéves ösztöndíjat adott ki a tanács. Az ösztöndíjasok száma az 1936-tól 1939-ig eltelt tanévekben emelkedett. Ezt a növekedést azonban nem az állami ösztöndíjak számának gyarapodása idézte elő, hanem a megszorított alapítványok, a fogadó országok és a csereösztöndíjak /Magyar Nemzeti Bank, Gyáriparosok Országos Szövetsége, Országos Mezőgazdasági Egyesület, Teleki Pál (1879–1941) gyűjtése, Deutscher Akademischer Austauschdienst, Institute of International Education, New York/. A nyugat-európai országokba irányuló kapcsolat építése a harmincas évek második felétől mind nehezebbé vált. Németország viszont egyre több helyet biztosított a magyar diákok számára. Például a Mitteleuropaiweher Wirtschaftstag évenként húsz fiatalot fogadott.

Az ösztöndíjrendszer továbbfejlesztésére 1937-ben került sor. Március 4-én megalakult a Külföldi Magyar Intézetek Kuratóriuma. A kuratórium elnöki funkcióit Teleki Pál töltötte be egészen a vallás- és közoktatásügyi miniszterré történt kinevezéséig. Az Ösztöndíj Tanácsot Bakay Lajos /1880–1959/, Domanovszky Sándor és Heller Farkas /1877–1955/ képviselte. A Magyar Nemzeti Múzeum részéről Herzog József /1880–1941/, a Közgyűjtemények Országos Felügyelőségétől pedig Pasteiner Iván /1887–1963/ vett részt a testület munkájában. A Kuratórium kinevezett tagjai, Eckhardt Sándor /1890–1969/, Gerevich Tibor /1882–1954/, Hütl Dezső, Magyary Zoltán /1888–1945/, Szekfű Gyula és Szent-Györgyi Albert /1893–1986/.

A második világháború kitörését követő időszakban tovább csökkentek az ösztöndíjas helyek és a meglévők egy része is kiadatlan maradt. Megszűntek a lengyel állami csereösztöndíjak és a finn

ösztöndíjak. Angliában és Franciaországban magyar diák nem tanulhatott. Nyugat-Európában csupán néhány British Council és francia köztársasági ösztöndíjas tanult. Növekedett viszont az érdeklődés Bécs iránt. Ösztöndíjasokat Németországba, Olaszországba és Svájcba lehetett küldeni kiadatlan helyek terhére is. Az 1941/42-es tanévben bulgáriai csereösztöndíjakkal gyarapodott az ösztöndíjhelyek száma az előző évhez viszonyítva.

Országonkénti bontásban vizsgálva három ország emelkedett ki a sorból: Ausztria, Németország és Olaszország. Ennek alapvetően két oka volt. Az egyik politikai, a másik intézményi. A Horthy-rendszer egyre szorosabb kapcsolatot épített ki a Harmadik Birodalommal és Olaszországgal, másrészt Bécsben, Berlinben és Rómában egyaránt működött Collegium Hungaricum. Ausztriát, Németországot és Olaszországot *Franciaország* követte, jóllehet feleannyi ösztöndíjast fogadott, mint Németország, másokhoz viszonyítva azonban így is többet.

Összességében a legtöbb ösztöndíjas *Németországban* tanult, összesen 633 fő. Számuk gyarapodását főként az 1937/38-as tanévtől erőteljesen megmutatkozó alapítványi és csereösztöndíjak idézték elő. Az ösztöndíjak különféle formáit /a bécsit és a berlinit/ összevetve azt lehet megállapítani, hogy az állami ösztöndíjasok száma – egy kivételével – Ausztriában a több. Róma és Párizs esetében is az abszolút értéknél jobb arányt mutatott Franciaország javára. Vagyis a németországi ösztöndíjasok számát nem az állami ösztöndíjak, hanem a többi államhoz viszonyítva magasabb alapítványi, csereösztöndíjak és törvényhatóságok növelték.

Az ösztöndíjak összesítése alapján második helyet *Olaszország* foglalta el. Rómában – elsősorban – 550 fő tanult. Itt az olasz állami, csereösztöndíjak és az egyházi ösztöndíjak növelik meg a létszámot. A magyar állami helyek csökkenésének arányában növekednek az olasz állami és alapítványi helyek. Az 1931/32-es tanévtől a magyar állami csökkent 20-ról 9-re, az olasz állami viszont gyarapodott 10-ről 15 helyre.

A harmadik helyet Ausztria, pontosabban Bécs foglalta el. A Bécsi Collegium Hungaricum-ban 530-an tanulhattak. Itt a legtöbb az állami ösztöndíjasok száma és elenyésző az alapítványi és a csereösztöndíj típus.

Franciaországban alapvetően kétféle ösztöndíjforma játszott meghatározó szerepet: a magyar állami és a francia kormány ösztöndíjai. A francia kormány a tudományos kapcsolatok előmozdítására 1921-ben 10, 1922-ben 6, 1923-ban 10, 1924-ben

nyolc egyetemi hallgató és két tudós részére adományozott havi 600 francia frankot kitevő ösztöndíjat. Az ösztöndíjak felének odaítélését a francia kormány a magyar kormányra bízta, másik részének odaítélésében szabadon járt el. A francia kormány az 1926/27. tanévre hat, egyenként 7500 francia franknyi ösztöndíjat adományozott a magyar kormány véleményének figyelembevételével. Cserében a magyar kormány is létesített francia ösztöndíjakat. Az 1925/26. tanévben 12, a következő tanévben pedig 20 helyet biztosított. Megfigyelhető, hogy 1930-tól kezdve a magyar állami ösztöndíjasok száma ugyan csökkent, a francia állam által biztosított ösztöndíjak száma viszont gyarapodott, egészen az 1939/40-es tanévig bezárólag.

Valószínű, hogy az *Egyesült Államokba* utazó ösztöndíjasok kategorizálása pontatlan, nem tükrözi a valóságot. A források ugyanis nem tüntették fel minden esetben azt, hogy a fiatalok milyen típusú ösztöndíjjal utaztak ki. Ezért a magyar állami ösztöndíjasok közé sorolódtak azok is, akik a kiutazási költségeiket az ösztöndíjas költségkeretből kapták. A gazdasági válságot követően, majd később politikai okok miatt /1935-től/ a statisztikák nem tartalmazták a magyar állami amerikai ösztöndíjast. Az alapítványi és csereösztöndíjak viszont szinte ebben az időben jelentkeztek és mutattak ettől kezdve viszonylag állandó számot.

Az 1925/26. tanévben Oxfordban 3, Cambridge-ban 2, Abdeen-ben 4 és Londonban 5 ösztöndíjas tanult. Angliában a magyar állami ösztöndíjak játszottak döntő szerepet. Az országok közül még *Svájc* és *Görögország* emelkedett ki a sorból. Svájcban az állami ösztöndíjasok száma a figyelemreméltó. A második világháború idején ugyanis több fiatal tanulhatott az ország oktatási intézményeiben, mint a békeévekben. A görögországi tanulmányokat a Hariseion Alapítvány tette lehetővé. Meg kell még említeni *Finnországot*, *Svédországot*, *Lengyelországot* és *Észtországot*. Járt ösztöndíjas *Mongóliában* és *Indiában* is. Ezekbe az országokba főként kézi ösztöndíjjal utaztak el és tanultak a fiatalok.

Az ösztöndíjak között az államiak voltak a meghatározóak, az összesnek mintegy 59,3 %-a. Ezt az alapítványi követte 11,3 %-kal, illetve egyéb állami 9,6 %-kal, majd csereösztöndíjak következtek 7,2 %-kal. Amennyiben a kézi és a tanszékes ösztöndíjasokat is az államihoz soroljuk, akkor az állami ösztöndíjak száma és aránya még jelentősebb. Egyébként ez azért tehető meg, mert ezek az ösztöndíjfajták is abból a költségvetésből kerültek ki, amelyből az államiak. A magyar állami ösztöndíj-

helyek csökkenésével párhuzamosan majdnem azonos időben valamennyi ország kormánya növelte a különböző fajtájú ösztöndíjait.

A korabeli, nem kormányzati szervezetek törekvései a hazai tudományos szakemberképzés érdekében

Klebensberg Kuno energiát fordított arra is, hogy kapcsolatokra tegyen szert olyan nyugati szervezetekkel, melyek képesek /és akarnak/ hozzájárulni a magyarországi tudományos – elsősorban természettudományi – intézményrendszer kiépítéséhez és a szakemberképzés támogatásához. Az ismert dokumentumok alapján rajzolódott ki, hogy különösen jó munkamegosztás és együttműködés alakult ki a VKM és a Rockefeller Alapítvány között. Palló Gábor szerint: „A Rockefeller Alapítványnak semmi köze nem volt a Horthy-kormányzat politikájához, sem ennek eszméihez, a kultúrfőlényhez és hasonlókhöz. A jobboldali kultuszminiszter azonban megértette, hogy a segítséget onnan kell elfogadni, ahonnan jön, kivált, hogy ez nem kötődött semmilyen politikai, világnézeti feltételhez, csupán az alapítvány saját céljaihoz. A kulturális kormányzat jóllehet konzervatív eszméket vallott, céljai megvalósítása érdekében mindent megtett még a kozmopolita civiltársadalom felől érkező segítség megszerzéséért is”.²⁵ A klebensbergi törekvések mögött felfedezhető volt egy olyan szándék is, amely külpolitikai színezetet öltött. Úgy vélte – egyébként jogosan –, hogy a nyugati és az amerikai egyetemeken tanuló magyar fiatalok személyes kapcsolatrendszert építenek ki, melyek hasznot hozhatnak az ország számára. A külföldre utazó magyar diákok ezért minden esetben eligazítást kaptak a magyar külügyminisztériumtól, hogy megfigyeléseikről adjanak tájékoztatást.²⁶

Az alapítványt John Davison Rockefeller (1839–1937) 1913-ban hozta létre New Yorkban „az emberiség jólétének az egész világon való emelése” érdekében, mintegy 530 millió dollár alaptőkével. Az alapszabály szerint az alap választmánya februárban, májusban és decemberben ülésezett, hogy ellenőrizze az általa megállapított program végrehajtását. Az alap elnöke George E. Vincent /1864–1941/. Az alapítvány céljainak megvalósítására három hivatalt állított fel: A *Nemzetközi Egészségügyi Hivatalt* / International Helth Board/ 1913-ban. Ennek főfeladata a közegészségügy gondozása. Európai képviselője Lelskar M. Gunn. *Kínai orvosi hivatal* /China Medical Board/ 1914-ben jött létre, az orvostudo-

mány és a közegészségügy Kínában való gondozására. Az *Orvosképzési Osztály* /Division of Medical Education/ 1919-ben alakult meg az orvosképzés előremozdítása érdekében. Az alapítvány intézménye viszonylag jelentősebb összegekkel /havi 120 dollár/ támogatta a külföldi tanulmányutakat, utalt ki ún. helyi ösztöndíjakat, lehetett pályázni laboratóriumi kutatások támogatására és kísérleti állatok beszerzésére. A klinikákat, kutatóintézeteket könyv-kiutalásokkal és orvosi műszeradományokkal is segítette. Az osztály európai képviselője Henry O. Eversole. Az ifjabb John D. Rockefeller 1923-ban megalapította az *International Education Board*-ot. Ennek elnöke Wickliffe Rose /1862–1931/. Európai állandó képviselője a fizikai és biológiai tudományokra dr. Augustus Trowbridge, a mezőgazdaságra pedig Claude B. Hutchison /1885–1980/.²⁷

Az 1920-as években a három Rockefeller szervezet megkezdte kelet-európai működését és két alapvető célt tűzött ki maga elé. *A természettudomány fejlesztésére épülő egészségügy modernizálását és az orvosképzés korszerűsítését.* Az alapítvány képviselői felkutatják az ígéretes tehetséges fiatalokat, és felkínálták nekik, hogy nyugat-európai országok vagy az Egyesült Államok intézményeiben tanuljanak tovább. A Rockefeller Alapítvány megjelenését az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban az a cél is vezérelte, hogy *erősítse a német dominanciával és a Szovjetunióból kiinduló kommunista veszéllyel szembeni ellenállást és támogassa a liberális, demokratikus erőket.* Az alapítvány kezdetben még tartózkodó magatartást tanúsított az országgal szemben. Magyarország Népszövetségbe történt belépését követően azonban felkérést kapott, hogy vizsgálja meg a magyarországi egészségügy helyzetét. Az alap tevékenysége alapvetően három területre terjedt ki. *Intézmények létesítésére és működésének segítésére, laboratóriumok, kutató helyek felszerelésére és ösztöndíjak nyújtására.* Korántsem a teljesség igényével, csupán az alapítvány szerteágazó munkálkodásának érzékeltetése miatt néhány támogatási forma. A Rockefeller Alapítvány Magyarországon hat kiemelt intézményt támogatott. A mintegy 245 000 dolláros támogatásával 1927-ben megépült az *Országos Közegészségügyi Intézet* /1925. évi XXXI. t.c./, amelynek vezetője Johan Béla /1889–1983/ egyetemi magántanár lett. Az intézetben több Rockefeller ösztöndíjas dolgozott. Az intézet 1925–1940 között összesen 370 000 dollárnyi támogatásban részesült. Az alap hozzájárult a *budapesti, szegedi és pécsi tudományegyetemek, a Budapesti Műszaki Egyetem, a Tihanyi Biológiai Kutató Intézetet* és az

Országos Kémiai Intézet működési költségeihez. Az alapítvány segítségével Szegeden 1937-ben, majd Debrecenben is *Ápolónőképző Intézet* létesült, megszervezték a speciális *Zöldkeresztes* védőnőképzést, közegészségügyi laboratóriumokat hoztak létre. Anyagilag is támogatta az alap az egészségházak hálózatának megteremtését a tüdő- és nemibeteg gondozó intézetek megszervezését. A Nemzeti Bank és a Pénzügyi Központ a bankoktól, gyárhoz, biztosító intézetektől összegyűjtött pénzzel segítette a program megvalósulását.²⁸ Rockefeller-ösztöndíjasként a Cambridge-i Egyetem Biokémiai Intézetében kutató Szent-Györgyi Albert, amikor hazajött Magyarországra, akkor 1931-ben a Rockefeller Alapítvány 119 ezer dollárt adományozott a szegedi egyetemnek. Az alapítvány kérésére létrehozott tudományos tanács, Szent-Györgyi Albert elnökletével rendelkezett a támogatások célszerű felhasználásáról. /A támogatásból jutott a fizikus Bay Zoltán /1900–1992/ által létesített laboratóriumnak is./ Az alapítvány a további években is támogatta a szegedi egyetemet. Szent-Györgyi Albert kutatásait egyébként egy másik amerikai, a Josiah Macy jr. Alapítvány is segítette. A hazai kutatók és laboratóriumok többsége ugyan szerény támogatásban részesült, de sok esetben ez is jól jött. Zemlén Géza /1883–1956/ professzor, a Műszaki Egyetemen létesült Szerves Kémiai Intézetet például aligha tudta volna az 1930/34 között kapott segélyek nélkül fenntartani. Támogatásban részesült a Szegedi Tudományegyetem Ásványtani, Geokémiai és Közvetlen Tanszéke, amely lehetővé tette, hogy Koch Sándor /1896–1983/ és Mezösi József professzorok gyarapítsák az ásványgyűjteményt. A Soproni Botanikus Kert alapítványi támogatással építhette meg a kísérleti üvegházát. Az alapítvány nemcsak az 1920-as évek elején támogatta jelentős nagyságrendű tudományos könyv és kiadvány adományozásával a hazai intézményeket,²⁹ hanem később is. Az MTA Csillagvizsgáló Intézete például megkapta a háború alatt beszerezhetetlen kiadványokat, az *Astrophysical Journal* 1942–46, illetve az *Astronomical Journal* 1941–47 között kiadott köteteit.

Klebelsberg Kuno és a Rockefeller Alapítvány közötti kapcsolatra jó példa az a levél, melyet, már nem miniszterként, 1932. június 6-án írt az alapnak. A kormányzati támogatás jelentős csökkentése miatt segítséget kért a *Természettudományi Nemzeti Alap* számára és az ösztöndíjak fedezéséhez. A levélben írta: „Az állam az 1929/30. évi költségvetésből 150 000 Pengőt bocsátott az alap számára, melyet

a [Természettudományi Nemzeti] Tanács kezel. Az 1932/33. évi költségvetésben ez az összeg azonban 30 000 Pengőre apadt. A csökkenés itt 120 000 Pengő, vagyis 80%. E rovat drasztikus csökkentése valóban bénító hatású, és ezért merészelnék a Rockefeller Alapítványt arra kérni, segítse ezt a hiányt fedezni egy 200 000 pengőnyi összeg adományozásával. Ebben az esetben ugyanis a Természettudományi Nemzeti Tanács képes lesz arra, hogy eredeti hivatásának teljesítésén túl az egyetemeket ellássa... berendezésekkel” is, amelyek szükségesek a kutatásokhoz...”³⁰ Klebelsberg arra is kérte az alapítványt, hogy az ösztöndíjak 73,5 %-os csökkentése miatt, segítsen „a felnövekvő tudósnemzedéken... és a magyar tudományon... az 1932/33-as kritikus költségvetési évben ...”. Az Ösztöndíjtanács számára 360. 000 Pengőt kért, lehetőleg egy párizsi bankban, letétben elhelyezett dollárban, mert a kormány korlátozta a devizaforgalmat.³¹ A levél megfogalmazásában néhány figyelemre méltó gondolat is felfedezhető, amely jól jellemezte Klebelsberg tudományos szakemberképzési stratégiáját és taktikáját. A – mai szóhasználattal civil szerveződésű – Rockefeller Alapítványtól segítséget kérő, már nem kultuszminiszter /ha úgy tetszik, állampolgár/ Klebelsberg kiemelten hangsúlyozta, hogy az *autonóm szerveződésű* Természettudományos Nemzeti Alap és Tanács, valamint az Ösztöndíjtanács számára kéri a támogatást. Az utóbbi esetében az sem került el a figyelmét, hogy – igazodva az alapítvány alapvető célkitűzéséhez – nevesítse a segély fő rendeltetését: a támogatásra az orvostudomány és orvosképzés fejlesztése miatt van szükség.

Palló Gábor, a Rockefeller-tevékenység leglátványosabb részvállalását a magyar tudományos szakemberképzésben – különösen az 1920-as években – a magyar egyetemi hallgatóknak adott külföldi és hazai ösztöndíjakban látta.³² Az alap a fiatal és az „érettebb” tudósok, szakemberek külföldi tanulmányújtjait egyaránt támogatta. Többek között a matematikus Radó Tibor /1895–1965/ 1928-ban Németországban, majd az USA különböző egyetemein folytathatta kutatásait, Angyal András (1902–1960) orvos, pszichológus 1932-ben a Yale Egyetemen tanulmányozhatta a kultúra befolyását az egyéniség visszafajtására. Selye János /1907–1982/ Rockefeller-ösztöndíj elnyerésével 1931-ben az Egyesült Államokba távozott. Később a kanadai Montrealban telepedett le, ahol előbb a McGill angol egyetemen, majd az Université de Montréal francia egyetemen az Institut de Médecine et de Chirurgie Expérimentales kutatóintézet vezetésére

kapott kinevezést. Kerpel-Fronius Ödön /1906–1984/, 1933–1934-ben a Harvard Egyetem gyermekklinikáján folytatott az emberi szervezet folyadékháztartására vonatkozó kutatásokat. Sántha Kálmán (1903–1956) professzor 1936-ban dolgozhatott külföldön. Az International Education Board az 1924/25. tanévtől nyújtott ösztöndíjai átlagban havi 120 dollár volt 12 hónapon át, de biztosította az utazási költségeket és a tandíjakat is. Az alap előnyben részesítette azokat, akik 35 évnél nem idősebbek, és a kémia, fizika, biológia, mennyiségtan vagy mezőgazdaságtan művelésével foglalkoztak. Az ösztöndíj célja a tudományos szaktapasztaltak nemzetközi viszonylatokban történő kölcsönös kicserélésének a segítése. Az alap az 1924/25. tanévben például három mezőgazdasági ösztöndíjat adott, melyeket a földművelésügyi miniszter jelöltjei kaptak meg. Palló Gábor összesen 205 olyan személy tudott azonosítani, aki 1956 előtt személyes támogatást kapott, többségében ösztöndíj, kisebb részben műszervásárlási segély formájában. „A támogatottak között a legtöbben az orvoslással összefüggő területekről kerültek ki, 75-en, valamint 19 nővér. A kémikusok száma 18, a közgazdászoké 12, biokémikusoké 5, biológusoké 6 volt, fizikus csak 4, matematikus 5, politikus, politológus 6. A nevek között kiemelkedő személyiségek sorakoznak. Törő Imrétől /1900–1993/, Straub F. Brunóig /1914–1996/, Laki Kálmántól /1909–1983/ Schulek Elemérig /1893–1964/, a pszichológus Kardos Lajostól /1899–1985/, Lissák Kálmánig /1908–1982/ és Haynal Imréig /1892–1979/, vagy a kolloidikus Buzágh Aladárig /1895–1962/ stb. Ide számíthatjuk azokat a világhírű magyar tudósokat, akik már külföldön kaptak Rockefeller-támogatást. Mindezekelőtt talán Hevesy Györgyöt /1885–1966/, aki freiburgi intézetét az alapítványnak köszönhette, és a Bohr-intézetben is az alapítvány fedezte világszínvonalú kutatásait. Neumann János /1903–1957/, Pólya György /1885–1987/, Szilárd Leó /1898–1966/, Teller Ede /1909–2003/, a kémikus Farkas László, a közgazdász Balogh Tamás /1906–1981/ és még sokan szintén a támogatottak közé tartoztak pályájuk valamely pontján”.³³

A hazai tudományos szakemberképzés fejlesztésében viszonylag jelentős helyet foglalt el egy másik szervezet is, a Smith Jeremiah Alapítvány. A Nemzetek Szövetsége által Magyarország szanálásának ellenőrzésére kiküldött főbiztos, Smith Jeremiah /1870–1935/, amerikai állampolgár, a Magyarország részéről a neki megállapított tiszteletdíjat nem vette fel. A magyar kormány ezért távozásakor, ér-

demeit megörökítendően, a megmaradt 3,5 milliárd koronát a Magyar Nemzeti Bank részvényeibe fektette. A hozadékból alapítványt hozott létre. A kamatokból a budapesti József-Műegyetemet végzett technikusok ösztöndíjban részesülhettek, így az Egyesült Államokban folytathatták tanulmányaikat. Az alapítvány elnöke Domanovszky Sándor volt.³⁴ Az ösztöndíjak az 1927/28. tanévtől kezdve kerültek kiosztásra. Az ösztöndíjasok számát és az összeget az alapítványi jövedelem arányában évről évre a kultuszminiszter állapította meg. Többek között Rázsó Imre /1904–1964/ gépészmérnök, mezőgazda, műszaki egyetemi tanár 1937-ben Smith Jeremia-ösztöndíj segítségével egyéves tanulmányutat tudott tenni az Egyesült Államokban és Kanadában, a traktorgyártás, a mezőgazdasági munkaszervezés és termelési módszerek tanulmányozása céljából. A Smith Jeremia ösztöndíj segítségével végezte 1928-ban a televízióval kapcsolatos kutatásait Tihanyi Kálmán /1897–1947/, Vörös Imre /1903–1984/ gépészmérnök, egyetemi tanár az ösztöndíj segítségével 1929–30-ban 14 hónapos tanulmányutat tett az Egyesült Államokban.

Kleblsberg Kuno a „kormányzati merevség oldása” miatt, a természettudományok támogatása érdekében, a VKM költségvetésében elkülönített pénzalappal, 1926-ban létrehozta a „félleg nem kormányzati szervezetet”, a *Természettudományi Nemzeti Alapot*. A kutatásokba bevonta a magántőkét is. Személyes tekintélye és kapcsolatai révén a *Széchenyi István Tudományos Társaságot*, a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem és a pénzvilág alakította meg a gyakorlati fontosságú kutatások finanszírozására. A társaság élén regnált elnökök Popovics Sándor /1862–1935/ és Ilosvay Lajos, a főtitkár Schimanek Emil /1872–1955/ volt. A szenátusnak 70 választott és 10 meghívott tagja volt. Az operatív döntéseket a szűk körű ügyvezető bizottság hozta meg. A társaság állami segítségben nem részesült, olyan kutatásokat finanszírozott, amelyek viszonylag gyorsan megtérülő gyakorlati eredményekhez vezettek. Ilyen volt például a barnaszénkészletek jobb és hatékonyabb felhasználásával foglalkozó program. Az alap és a társaság 1927 és 1944 között több millió pengővel segítette a természettudományi kutatásokat. A Természettudományi Nemzeti Alap 1925–26-ban egymillió 160 ezer pengővel támogatta az egyetemek és intézmények laboratóriumi felszereléseinek kiegészítésére és korszerűsítésére. Az alap az 1929/30. költségvetési évben 150 000 pengővel gazdálkodott. Évente általában 18–20 kutató munkáját segítette különböző nagyságrendű összegek-

kel. Az alap pénzügyeinek kezelését az 1930. évi VI. t.c., értelmében a *Természettudományi Nemzeti Tanács* végezte. A tanácsot, amely 80 tagból állt, többségében egyetemi professzorok, az MTA, a tárcák, valamint az ösztöndíjtanácsok képviselői alkották. Az elnöki teendőket Ilosvay Lajos halálát követően Tangl Károly /1869–1940/, majd Zimmermann Ágoston /1875–1963/ látta el. Az operatív munkát a tanács ügyvezető igazgatója, Tangl Károly, 1936-tól Mauritz Béla /1881–1971/ végezte, egészen 1945-ig, a tanács megszűnéséig. Az elnökség munkáját 12 tagú intézőbizottság segítette, olyan tudósokkal, mint Szent-Györgyi Albert, Szily Kálmán /1838–1929/ és Teleki Pál. A kérvényeket a tudományáganként alakított szakbizottságok bírálták el, és ők tettek javaslatot a támogatásokra. Az éves támogatásból elsősorban az orvostudományok kutatói (45%) részesültek, ami összefüggött azzal, hogy a határtudományok /biokémia, radiológia, gyógyszerügy stb./ kutatását is ide sorolták. A kémia és a fizika kutatása általában azonos arányban kapott támogatást (12–15%). A kémiai kutatások között például Issekutz Béla /1886–1979/, Varga József /1891–1956/ és Zemplén Géza a segélyek felhasználásával nemzetközileg is jelentős eredményeket értek el. Az alap, számos fiatal, tehetséges vegyész pályafutását segítette. A Budapesti Tudományegyetemen folyó fizikai-kémiai kutatások támogatására megítélt összegekből 1931/32-ben Erdey-Grúz Tibor /1902–1976/ a reverzibilis, illetve irreverzibilis elektrolitikus fém- és hidrogénleválás feltételeinek tanulmányozására; 1934/35-ben az ezüst egykristályok növekedésének vizsgálatára; 1936/37-ben pedig az elektrolit-olvadékok szerkezetének kutatására kapott több ezer pengő támogatást. Lengyel Béla /1903–1990/ 1932/33-ban az üveg elektrokémiai vizsgálataira, később pedig a cellulóz szerkezeti vizsgálataira részesült ezer-ezer pengő támogatásban /1939/40/. Az alap 1932 és 1939 között folyamatos támogatásban részesítette Schay Gézát /1900–1991/, aki reakciókinetikai kutatásokat folytatott. A Természettudományi Nemzeti Alapból 1926 és 1944 között a természettudományos kutatások összesen másfélmillió pengőt meghaladó támogatásban részesültek, melynek közel 15 százaléka a kémiai tudományok fejlődését szolgáltatta.³⁵

„Messzire kell menni ahhoz, hogy a szak/ember látszódjék ?!?”³⁶

Hosszasan lehetne sorolni azoknak a tudományos nagyságoknak a neveit, akiket a politikai a társadalmi

környezeti korlátok, intézmények készítették arra, hogy távozzanak szülőföldjükről, lakóhelyükről, az országból, vagy „Prokrusztész-ágyba” kényszerítetten, visszavonultan, tetteiket, eszméiket félremagyarázva, rágalmak közepette, esetleg tudomást sem véve róluk – éljék le az életüket. Munkásságuk eredményét, lényegét az örökös támadás, az értetlenség, az irigység és a rosszindulat rombolta, próbálta megsemmisíteni. Hosszasan lehetne sorolni azoknak a tudósoknak a neveit, akik külföldön világraszóló eredményeket értek el, akikre szülőhelyük, városuk, volt iskolájuk, munkahelyük vagy a mindenkori kormányok csupán egyetlen apropóból hivatkozhatnak: nevezetesen, hogy az illető személy szülőháza, lakóhelye az ország valamelyik településén található, rövidebb-hosszabb ideig itt, vagy ott élt, tanult, dolgozott, esetleg magyar, Magyarországról származott. A tudósaink személyét érő értetlen és érdemtelen kritikák, a felfedezéseik és teljesítményeik lekcisnylése, agyonhallgatása, majd a rehabilitációk, a megkésett elismerések, posztumusz kitüntetések jelzik, hogy a magyar tudományos életben mekkora rombolások történtek.

Különösen felerősödött ez a jelenség a politikai rezsimiek gyakori változásairól „elhíresült” 20. században. Történelmi okokból ismert, hogy bizonyos karrier utak már az Osztrák-Magyar Monarchia idején elzáródtak. Különösen a zsidók számára az „úri pályák” – a jog, a politika – hozzáférhetetlenek voltak, ezért a természet/tudományok művelésében és a szabadfoglalkozású pályákon keresték a boldogulásukat. A magyar tudósok közül az 1920-as évek elején egyre többen kényszerültek arra, hogy a nyugati országokba, elsősorban Németországba távozzanak. Klebelsberg az 1920-as évek végén ugyan erőfeszítéseket tett, hogy hazahívja a *külföldön dolgozó magyar tudósokat*.³⁷ A kezdeményezése nem tekinthető előzmény nélkülinek. Már Széll Kálmán /1843–1915/ miniszterelnöksége /1899.02.26.–1903.06.27./ idején 1902/3-ban javasolta, hogy a kivándoroltak népes seregét csak a munkafeltételek megteremtésével lehet hazacsábítani. Klebelsberg fontosnak tartotta a külföldi magyarság és a magyar állam összefogását. A miniszter kultúrpolitikáját támogatta a *Külföldi Magyarok Szövetsége* és a *Külföldi Magyarság* /1920–1925/ című lap, amely különböző adományokkal, könyvküldeményekkel igyekezett az óhaza iránti érzéseket, a magyar identitást ápolni, erősíteni a Magyarország irányában lojális szellemi és politikai mozgalmakban, szembeállva a meglehetősen befolyásos, 1918–1919-es baloldali emigráció „minden rossz, ami a Horthy-Magyaror-

szágról” indul álláspontjával és tevékenységeivel. A miniszter 1929. május 5-én a Pesti Naplóban – sajátos megfontolás alapján – Ady Endre /1877–1926/ az „Új versek” /1906/ cím nélküli nyitódarabja: „Góg és Magóg fia vagyok én” sorait kölcsönvéve „Szabad-e Dévénynél betörnöm új időknek új dalaival?” címen írt vezércikkében személyesen is megszólította a tudományok külföldön élő magyar képviselőit. Klebelsberg írásában arról értekezett, hogy kétféle tudomány létezik, s azokat – szerinte – a nyugati hatás kétféleképpen érinti. „A szellemi tudományokban, hogyha át is vesszünk külföldi szempontokat és módszereket, mindez csak inkább impulzust adjon, sem mint lényegét érintő befolyást gyakoroljon. Egészen másképpen áll a dolog az orvosi, a gazdasági, a technikai és a természettudományokkal. E téren minden sovinizmus és partikularizmus kegyetlenül megboszulja magát, ezek számára Dévénynél szélesesen ki kell tárni a kaput, és jöjjenek ott sokan, mentől többen, új időknek új találmányaival, új termelési módokkal, főképp új energiákkal.” A miniszteri felhívás csekély eredménnyel járt. A Rockefeller Alapítvány támogatásával felszerelt korszerű szegedi laboratórium ugyan megtette a hatását, mert Cambridge-ből a fiatal Szent-Györgyi Albert /1893–1986/ 1930-ban véglegesen hazajött. /Egyébként Klebelsberg nem élte meg Szent-Györgyi Albert Nobel-díját [1937]./ A miniszter hívó szavaira az 1910-es évek végén és az 1920-as években külföldre távozó, többen magát emigránsnak tekintő kutatók közül: Hevesy György /1885–1966/, Kármán Tódor /1881–1963/, Szilárd Leó /1898–1964/, Polányi Mihály /1891–1976/, Szegő Gábor /1895–1985/, Teller Ede /1908–2003/, Wigner Jenő /1902–1995/ a matematikus Szász Ottó /1884–1952/, Fekete Mihály /1886–1957/ és még sokan mások nem reagáltak érdemlegesen. Klebelsberg cikkét a külföldön élő magyar zsidó tudósok tudomásul vették, de nem éltek vele. Az elutasításban közre játszott a numerus clausus³⁸ /1920. évi XXV. tc./, amely – bár ezt expressis verbis nem mondta ki –, az egyetemekre felvehető zsidó fiatalok arányát 5%-ban határozta meg. A zsidó népesség ellen gerjesztett közhangulat, a keresztény egyházak bizonyos körei által is támogatott politikai döntés ellenére, az 1920. évi XXV. tc. végrehajtása nem valósult meg teljes egészében, különösen a vidéki egyetemeken, 39 de alkalmas volt arra, hogy bizonytalanságot, félelmet keltsen a hazai zsidóság körében.

A zsidó hallgatók aránya a felsőoktatásban, 1920-1935 között

Év	%
1920	10,4
1921	11,6
1922	11,2
1923	10,4
1924	9,5
1925	8,9
1926	8,2
1927	8,0
1928	8,4
1929	9,0
1930	10,0
1931	11,9
1932	12,0
1933	11,1
1934	9,7
1935	8,3

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1920–1935

Az első világháború idején a magyar kormányzat indokaihoz nagyon hasonló indíttatásból vallási és faji alapú korlátozásokat vezettek be a legnevesebb amerikai egyetemeken is (Harvard, Columbia, Cornell, Yale, Boston University stb.). Noha szövetségi törvénybe nem iktatták, az egyetemi szintű korlátozások az 1950-es évekig léteztek az USA-ban. Az első példát egyébként Oroszország szolgáltatta, ahol már 1887-től – kifejezetten és bevallottan antiszemita éllel – numerus clausus-jellegű jogszabályok voltak érvényben, amelyeket csak 1917-ben töröltek el.

Klebelsberg megnyilatkozásai azt mutatják, hogy ambivalens módon viszonyult a törvényhez. Mindezt részint indokolhatta a zsidó nagytőkékhez fűződő sokszálú személyes kapcsolatrendszere, részint a kormányzati politikusként való szerepvállalása. Személy szerint 1920-ban ugyan részt vett a törvényjavaslat előkészítésében, a szavazásról azonban távol maradt. A miniszter 1925. december 10-én, a Népszövetség genfi ülésén tartott beszédében átmeneti szabályozásról beszélt. A Bethlen-kormány a hazai zsidó nagytőkéhez fűződő kapcsolatai miatt Klebelsberget 1927-ben ismét Svájcba, küldte, hogy tárgyaljon a Népszövetség – amely a magyar gazdaság stabilizálását és a pengő bevezetését jelentősen befolyásolta – égisze alatt a zsidóság képviselőivel. Klebelsberg, aki a nemzetgyűlésben gyakorta kijelentette, hogy „személy szerint nem ért egyet a törvénnyel”, az általa átdolgozott szövegváltozat

alapján, 1928 elején törvénymódosításra /1928. évi XIV. tc./ került sor, Bethlen István miniszterelnöknek küldött levelében mégis azt írta, hogy „a törvény lényege megmentésre került”.⁴⁰

Az első világháborút követő években nemcsak a numerus clausus miatt távozott külföldre, maradt idegenben számos tehetséges magyar fiatal és tudós, hanem a trianoni békediktátum okán előállt helyzet miatt is. Az egyharmad területére szűkített Magyarországon alapvetően egy, nemzetközi mércével mérhető egyetem maradt, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem. A világháború utáni Németország, amely már a 19. század végén is a világ számottevő tudományos centrumának számított, és szinte valamennyi tartományának volt egyeteme, az 1920-as években különösen erős vonzerőt jelentett, az alapvetően német kultúrkörhöz kötődött magyarországi tudósok számára.⁴¹

Az 1930-as évtized közepétől Németországban alapvető politikai változásokra került sor, a totális hatalmat megragadó náciizmus, majd Európában teret nyerő fasizmus „szellemirtó”⁴⁰ ideológiája jelentősen átrendezte az európai tudományos élet tartalmát és szerkezetét. Ennek következtében számos kutató kényszerült arra, hogy még a kontinensről is távozzon. Sokan – köztük magyar tudósok – kerültek olyan helyzetbe, hogy kezdetben a szakmai pályájuk vált reménytelenné, később már az életük is veszélyben forgott. Ez a sajnálatos körülmény tette lehetővé, hogy aránylag könnyen megszerezhetővé vált az a hatalmas szellemi érték, melyet az emigráló tudományos szakemberek képviseltek. A fogadó államnak vagy államoknak ugyan nehézségeik támadtak, hiszen kevésbé voltak képesek annyi kutatói/oktató munkahelyet teremteni, amennyit a menekülő kiválóságok igényeltek volna. A tudósok/oktatók befogadása – „megszerzése” –, a legjobbak közül történő válogatás hosszabb távon „jó befektetésnek” látszott. A tehetséges fiatalok és tudományos szakemberek Kelet-Európából az 1920-as évektől történő Nyugatra távozása, Amerikába történő menekülése jelentős mértékben hozzájárult, hogy a tudományosság központja Európából áthelyeződött az Egyesült Államokba. Hogy ez folyamat megtörténhetett, abban hatalmas szerepet töltött be a Rockefeller Alapítvány, még akkor is, ha a menekítésben elsősorban a természettudományok és ezen belül is a biológia, a kémia és az orvostudomány képviselői foglalhattak el vezető helyet. Warren Weaver /1894–1978/, alapítványi megbízottként 1933 májusában körbeutazta Németországot és megtapasztalta az antiszemitizmus jelentkezését az egyetemeken. Visszatérve az Egyesült Államok-

ba, részt vett az *Elüldözött Német Tudósokat Segítő Rendkívüli Bizottság* /Emergency Committee in Aid of Displaced German Scholars/ megalakításában. Az utána következő hét évben a Rockefeller Alapítvány 775 000 dollárt fordított a tudósok elmenekítésére.⁴²

A második világháború utáni magyar tudományos élet és elitképzés a hidegháború miatt új helyzetbe került. A nemzetközi viszonyok romlása ellenére néhány magyar tudós még ellátogathatott az Egyesült Államokba. Részt vehettek 1947 júliusában az V. Nemzetközi Gyermekgyógyászati Kongresszuson és ellátogathattak a Harvard, a Philadelphiai és a Baltimore-i egyetemre. A gyermekgyógyász, Kerpel-Fronius Ödön /1906–1984/ VKM-nak készített feljegyzésében szorgalmazta az amerikaiakkal fenn tartandó tudományos együttműködés fontosságát, arra is kitért, hogy a Rockefeller Alapítvány szívesen nyújtana ehhez támogatást. Az amerikai-magyar kapcsolatok 1947-től megszakadtak. A magyar kormány visszautasította a Rockefeller Alapítvány támogatását.⁴³ A belpolitikai átrendeződés hatására az MKP /Magyar Kommunista Párt/ Magyarországot az új tudományos központ, a Szovjetunió felé orientálta. Ideológiai és politikai tisztogatás vette kezdetét a hazai tudományos életben. A Magyar Tudományos Akadémia az 1950-es években számos tudóst zárt ki a soraiból. Erre a sorsra jutott – a teljesség igénye nélkül – Alszeghy Zsolt /1888–1970/ irodalomtörténész, Andreánszky Gábor /1895–1967/ botanikus, Asbóth Oszkár /1852–1920/ nyelvész, Balogh Jenő /1864–1953/ jogtudós, Alföldi András /1885–1981/ régész, Abay Neubauer Gyula /1891–1978/ közgazdász...⁴⁴

A kelet-európai országokban kiépülő totalitárius rendszerek, valamint a tudományos kutatások, az elért eredmények oktatási szabadságának veszélyeztetése, továbbá az áltudományosság intézményesítése⁴⁵ miatt az Egyesült Államok a még reménykedő kutatók és többek számára újra menedékhely lett. A tudományos szakemberek köréből megindult újabb kivándorlási hullámhoz a Rockefeller Alapítvány ismét jelentős segítséget nyújtott. Elmenekült Szent-Györgyi Albert, akit sokan követtek. Többek között 1947-ben a történész, Borbula Ida /1900–1981/, a sejtbiológus Klein György /1925–/, 1948-ban Bay Zoltán /1900–1992/, az antropológus Borhegyi István Ferenc /1921–1969/...

Az 1956-os politikai forradalmat és szabadságharcot leverő szovjet Vörös Hadsereg utáni időszak tovább fokozta a hazai tudományos elit emigrálási törekvéseit. Nemcsak az atomfizikus Faragó Péter

/1918–2004/, a matematikus Lakatos Imre /1922–1974/, a fizikus Muray Gyula /1930–1991/, hanem rajtuk kívül még számos nemzetközi hírre szert tevő tudós kényszerült arra, hogy elhagyja az országot, az Egyesült Államokba, vagy valamelyik nyugati országba távozzon.

A magyar tudósok 20. századi elmigrációit jól lehet döntően a politikai és a gazdasági viszonyok határozták meg, mégsem hagyható figyelmen kívül a tudományos élet alakulását mindenkor befolyásoló – politikától nem mentes – kettős szerkezet.

Egyrészt a tudomány nemzetközi világában időről-időre úgynevezett centrum-félperiféria-periféria viszonyok alakultak ki. Centrum volt például a 18. században és a 19. század elején a kémia területén Franciaország, és periféria, amely szorosban kapcsolódott, a centrumhoz, például Magyarország egész tudományos rendszere a II. világháborúig, amely a német mintát követte.⁴⁶ Mind a centrumnak, mind a félperifériának és perifériának mindig megvolt és ma is megvan a maga helye és szerepe a tudományos élet alakulásában és innovációjában. Az egyik feltételezi a másikat, mi több csak együtt létezhetnek, néha igencsak sajátos, sőt nem konfliktusok nélküli viszonyok közepette.⁴⁷

Másrészt a hazai egyetemeken és kutató intézetekben dolgozó, ambiciózus és tehetséges fiatalok számára a helyi értékelési és viszonyítási alapok sokszor annyira szűk kereteket és kényszereket is jelentettek – nemcsak a múltban, hanem a jelenben is –, amelyek felerősítették⁴⁸ a maguk jól felszerelt, korszerű műszerezett-ségeikkel, kiváló tudósokkal, kreatív szellemiségükkel rendelkező nemzetközi tudományos centrumok vonzerjét.

Az 1989/90. évben bekövetkezett politikai rendszerváltás felerősítette és vonzóvá tette a hazai tudományos elit körében, a tudományok nemzetközi világában tapasztalható centrum-félperiféria-periféria szerkezetben történő szakmai és egzisztenciális előrelépés potenciális lehetőségét. Ennek reményében számos fiatal kutató hagyta el az országot, vállalt munkát kutató intézetekben, multinacionális vállalatoknál. A társadalom számára azonban bizonyossá vált, hogy az Európai Unió-hoz történt csatlakozás – hasonlóan a gazdasági élet terein bekövetkezett piacszerzésekhez – magában rejt a hazai tudományos potenciál, a szellemi tőke, az új „marslakók” felvásárlását is.⁴⁹

Epilógus

A 20. század második felétől, majd a század utolsó negyedétől mindinkább érzékelhetővé vált, majd felerősödni látszott a *magyarországi tudósok nemzetközi tudományos centrumokhoz történő kapcsolódási igénye és kényszere*. A globalizáció mind erőteljesebben kezdte megkövetelni a magyar tudományos elitől, a tudósok generációtól, a tudományok nagy, nemzetközi centrumaihoz való kötődést, csatlakozást. A szakmai önmegvalósítási törekvéshez kedvező szerkezeti feltételeket teremtett a magyarországi politikai és gazdasági (1989/90) rendszerváltozás, az Európai Unióhoz történt csatlakozás (2004) és az országok közti határok, „szellemi védővámok” megszűnése. A rendszerváltozást követő években számos, nemzetközi mércével is mérhető kutató kapott hosszabb, rövidebb időre szóló meghívást a nyugati világ vagy az USA egyetemére. Természetessé vált, hogy napjainkban jelentős számú, tehetséges fiatal folytat tanulmányokat külföldön, végez kutatómunkát különböző egyetemeken, a világ kutatócentrumának számító NASA intézményeiben, „gyarapítva a marslakók táborát”.⁵⁰

A rendszerváltozás utáni hazai tudományos élet alakításában, sőt innovációjában is mindjobban teret kezdett nyerni – ha sajátosan is – a centrum-periféria szerkezet. Szerepet játszott ebben a századforduló utáni első évtizedben (2005) bevezetett ún. Bologna-rendszerű felsőoktatási képzési formáció. A viszonylag rapid módszerrel „honosított” struktúra – „számos problémája” ellenére – felerősítette a hazai tudományos elit mobilizálódását. Az indított új alapszakok (BA) és mesterképzések (MA), valamint doktori iskolák (PhD) akkreditálási követelményei egyenesen megkívánták az intézményi és a szakmai nyitottságot. A korábbi évtizedekhez mérten nagyobb teret kaphatott az ország meghatározó egyetemeiről, MTA kutatóintézeteiből, fővárosból utazó – „intercity professzoroknak” is nevezett – tudósok, minősített oktatók által képviselt „tágabb világ”.⁵¹ A helyi innovációs tevékenységük azonban sok esetben és intézményben, számos területen korlátozottan érvényesült.

Megfogalmazódik a kérdés: kulturális örökségnek tekinthető-e, továbbra is hogy a magyar ember, a hazai tudományos közélet és valamennyi politikai kurzus szinte mindig sajátosan viszonyul a tehetségekhez, általában megadóan/megértően túri, veszi tudomásul, ha a zsenik, a tehetségek máshol keresték/ találták/ találják meg a kibontakozásuk lehetőségeit? Igaza van/lehet Tamás Pálnak? A szociológus szerint

a „mennyi nagy alkotót adtunk a világnak mítosz” a magyar identitás olyan integráns része, amely „rajtunk kívül csak a lengyelekre és a diaszpóra-népekre, az örményekre, és a zsidókra igaz”?⁵² Talán véget kellene vetni, annak a „nem kívánatos hagyománynak”, hogy számos, nagyszerű és jelentős eredményeket elérő – hazai és Magyarországról elszármazott – tudós munkásságának elismerésére akkor kerüljön sor, amikor az „már messzire távozott”!

Jegyzetek

1/ A 17. század végén, amikor megindult a török kiszorítása Európából, akkor Magyarország 'a nemzetközi politika országútján keresztül állt', következésképp a magyarságot a korabeli európai közvélemény nemhogy nem tekintette a 'kereszténység védőbástyájának', hanem inkább 'ellenségnek' tartotta. Majd a 19. század derekán az osztrák 'nagyémet' propaganda szorgoskodott nagy erővel azon, hogy Magyarországot Európától minél jobban elszigetelje, a kiegyezés évtizedeiben pedig a kárvallott nemzetiségi mozgalmak jószerevel azokat a vádak terjesztették a magyarság ellen, amelyet korábban az osztrákok állítottak rólunk. A világháború öldöklő esztendeiben a Magyarország elleni propaganda ezeken a jól lecövekelte síneken futott tovább – írja Pritz Pál (1995): Magyar diplomácia a két háború között. Budapest, Magyar Történelmi Társulat. 241. o.; Kosáry Domokos (1985): Magyarország Európa újabb kori nemzetközi rendszerében. Budapest. 29. o.; Köpeczi Béla (1976): „Magyarország a kereszténység ellensége”. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Budapest.

2/ Huszti József (1942): *Gróf Klebelsberg Kuno életműve*. Budapest, MTA. 1945 utáni években Klebelsberg „a fasiszmus hazai szállásadójának, a neonacionalizmus megteremtőjének és kimunkálójának” minősült. Lásd: Balogh Sándor, Kerényi György, Szabolcsi Miklós, Tar Károly, Sárközi István és mások tanulmányait. Klebelsberg Kuno tevékenységének tárgyilagos értékelése és személyének rehabilitása, a rendszerváltozás előtti évtizedekben Glatz Ferenc, Móra László, Tökéczky László és T. Kiss Tamás nevéhez fűződött. A rendszerváltozás után számos történész, kutató és politikus figyelme fordult Klebelsberg Kuno munkássága felé. Többek között: Bakos István, Bogoly József Ágoston, Haág Zalán István, Hencz Péter, Kékes Szabó Mihály, Kiss Róbert Károly, Klebelsberg Éva, Koncz Sándor, Ladányi Andor, Mann Miklós, Marosvári Attila, Miklós Péter, Nagy Péter Tibor, T. Molnár

Gizella, Romsics Ignác, Sipos József, Sneider Márta, Szabó Miklós, Székelyné Körösi Ilona, Újváry Gábor, Zombori István és még sokan mások publikációi fémjelzik ezt a törekvést. Az országban 1989/90 utáni időszakban, számos helyen felállított Klebelsberg szobor, felavatott emléktábla, intézmény elnevezése jelzi az 1920-as évek kultuszminiszterének rendszerváltás utáni – túlzásoktól sem mentes – értékelését.

3/ *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926*. Budapest, Az Athenaeum Kiadása, 1927_552. Továbbiakban: BCT.

4/ BCT, 332. o.

5/ BCT, 325. o.

6/ BCT, 547. o.

7/ BCT, 487. o.

8/ BCT, 487, és 553. o.

9/ Glatz Ferenc (1988): *Nemzeti kultúra-kulturált nemzet 1867–1987*. Budapest. Kossuth Kiadó; Glatz Ferenc (1990): *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932)*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

10/ BCT, 60. o.

11/ Szigeti József (1964): *A magyar szellemtörténet bírálatához*. Budapest, Kossuth Kiadó. 133. o.

12/ BCT, 552. o.

13/ Vajda Barnabás (2004): A külföldi magyar kultúrintézetek ügye Klebelsberg Kunó levelezésében. *Társadalomtudományi Szemle*, 4. sz.

<http://66.249.93.104/>

search?q=cache:7Yem0gQLuyEJ:www.foruminst.sk/publ/szeml Letöltve: 2009. 02. 09.

14/ BCT, 637-638. o.

15/ BCT, 322. o.

16/ A nemzetpropaganda külföldi elősegítése érdekében a kormányzati tudománypolitika megvalósításában részt vett a Külügyminisztérium is. A tárca Politikai hírszerző osztálya készítette elő sok esetben a tudósok, tanárok, diákok külföldre utazásait, közreműködött a diák- és oktatócserék megszervezésében. Az osztály támaszkodott a 15 szövetségből – többek között az 1872-ben alakult Egyetemi Körből, az Orvostanhallgatók Segélyező és Önképző Egyesületéből, a József Műegyetemi Segítő Egyesületből, az 1901-ben létrejött Bethlen Gábor Körből, a Szent Imre Körből – 1920. február 9-én alakult Magyar Egyetemi és főiskolai Hallgatók Országos Szövetségére, a MEFHOSZ-ra. Pritz, 1995:247-248.

17/ BCT, 180-184. o.

18/ Klebelsberg Kuno (1929): *A háború utáni magyar tudománypolitika*. In. Magyarok a kul-

túráért. Budapest, A Magyar-Francia Kultúrliga Kiadása, 207-214. o.; Kornis Gyula (1932): *A magyar tudománypolitika. A magyar művelődésügy*. A magyar állam élete. Budapest, A Magyar Államélet Monográfiája Kiadóvállalata, 27-50. o.; Újváry Gábor (1998): *Magyar tudományos intézetek a császárvárosban, 1920–1945*. Limes, 1. sz.; Újváry Gábor (1995): *A Római Magyar Intézet története 1912–1945. Levéltári Szemle*, 4. sz.; Romsics Ignác: *Francia-Magyar kulturális kapcsolatok és a Párizsi „magyar intézet” a két világháború között*. In *Magyarságkutató*. A Magyarságkutató Intézet évkönyve. Bp. 1989.; Újváry Gábor (2008): *„A magyar kultúra külföldi őrszemei”. A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok*. <http://www.pccd.hu/nemzetismeret/html/10-2.html>. Letöltve: 2008. 10. 06. 40-41. o.

19/ XV. Törvénycikk az 1925/26. évi költségvetésekről. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1925. évi június hó 27-én kiadott 10. számában; XI. Törvénycikk az 1927/28. évi költségvetésről. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1927. évi június 30-án kiadott 5. számában; XXXIII. Törvénycikk. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1928. évi június hó 29-én kiadott 19. számában; XXXI. Törvénycikk. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1929. évi június hó 29-én kiadott 15. számában; XX. Törvénycikk. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1930. évi július hó 1-én kiadott 13. számában.

20/ Újváry, 2008. I.m. 40-41. o.

21/ *Közművelődés*, 1924. 7-8. sz. 295. o.

22/ *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Budapest. Kiadja a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927. Szerk. Magyar Zoltán. 454-472. o.; Vajda (2004) I.m.; Újváry 2008. I.m.; Pritz 1995. I.m. 243. o.

23/ Újváry Gábor (1993) *Magyar állami ösztöndíjasok külföldön 1867–1944. Levéltári Szemle*, 3:37-46; Schneider Márta (1988): *Külföldi ösztöndíjasok (1924–1942)*. Budapest (kézirat); Pritz Pál (1994) *Magyarságkép és külföldi propaganda a húszas évek első felében. Századok*, 6:1078-1116; T. Kiss Tamás (1988) *Jegyzetek a két világháború közötti művelődéspolitikai elitképzési programjáról. Felsőoktatási Szemle*, 11:662-674; T. Kiss Tamás (2007) *A két világháború közötti elitképzést szolgáló ösztöndíjrendszeréről*. In *Apáczai-Napok 2006. Hagyomány és fejlődés. Tanulmánykötet II*. Győr. 2007. Szerk. Lőrincz Ildikó, 197-209.

24/ Ujváry (2008) I.m.; Schneider Márta (1989) Magyar kulturális intézetek Bécsben a két világháború között. A Bécsi Magyar Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum. *Magyarságkutatás*. A Magyarságkutató Intézet évkönyve. Budapest. 205-216.

25/ Palló Gábor (1997) Tudomány és civiltársadalom. A Rockefeller alapítvány magyarországi tevékenysége. *Magyar Tudomány*, 2:237; A Rockefeller-alapítvány Közép- és Kelet-Európában a két világháború között. *Minerva*, 1993. 3; Magyary 1927 I.m., 454-472. Szükséges megjegyezni, hogy a művészek és a modern művészetek vonatkozásában töltött be hasonló szerepet a két világháború között a *Guggenheim Alapítvány*. Az alapítványt Solomon Guggenheim /1861–1949/ és felesége, Irine hozta létre 1937-ben. Célja a Hitler által „elfajult művészetek” megmentése és támogatása volt.

26/ Pritz Pál (1995) *Magyar diplomácia a két háború között*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 257-259. o.

27 Magyary 1927 I.m., 454-472.

28/ *Nyolcvan éve kezdte meg működését az Országos Közegészségügyi Intézet*. <http://209.85.129.132/search?q=cache:gMxiK8KzG1gJ:www.oek.hu/oekfile.pl%3Ffi> Letöltve: 2009.02.09; Gayer Gyuláné: *A zöldkereszt a „produktív” szociálpolitika része*. <http://209.85.129.132/search?q=cache:zcc3pxmCyywJ:www.fszek.hu/zsociologia/zss>. Letöltve: 2009.02.09.

29/ *Közművelődés*, 1924. 10:387; *Minerva*, 1993. 3. I.m.

30/ A Klebelsberg-levél. A Rockefeller Alapítványnak, 1932. jún. 6-án. *Természet Világa*, 1989. 9:390.

31/ *A Klebelsberg-levél*. U.o., 391.

32/ Palló, 1997. I. m. 239. o.

33/ Palló, 1997. I. m. 240. o.

34/ Magyary, 1927. I.m. 468. o.

35/ Kovács Géza (1989) A tudománypolitikus Klebelsberg. *Természet világa*, 9:387; Móra László (1989) A természettudományi kutatások állami támogatása a két világháború között. *Magyar Tudomány*, 9:773; Móra László (1988/89) Az Országos Természettudományi Tanács és Alap működése. *Technikatörténeti Szemle*, 177-193; Móra László (1990/91) A Széchenyi Tudományos Társaság és a magyar természettudományi és technikai kutatások. *Technikatörténeti Szemle*, 63-78; T. Kiss Tamás (1997) *A kulturális intézmények állami rendszere Magyarországon az 1920-as években*. Gróf Klebelsberg Kuno kultúrát szervező tevékenysége. Budapest. MTA

PTI Etnoregionális Kutatóközpont. Munkafüzetek 42:38-49; Palló Gábor (2002) A „magyar jelenség” és a kémia. *Fizikai Szemle*, 4:108; A Magyarországról emigrált tudósoknak az 1989/90 utáni rendszerváltozás miniszterelnökei és a Magyar Tudományos Akadémia elnökei is rendszeresen azt üzenték, hogy „várják” hazajövetelüket. Nem vették figyelembe, hogy a nemzetközi, európai és a hazai gazdasági, politikai és társadalmi állapotok jelentősen át/alakultak.

36/ Az 1970-es évek első felében folytatott tanyakutatásaim során említette egy bordányi ember, amikor elköszöntem tőle. „Ebből az országból távozni, messzire kell mennie, meg kell halnia az embernek, ahhoz, hogy becsüljék”. T. Kiss Tamás (2001) „Messzire kell menni ahhoz, hogy az ember látszódjék...” *Krónikás*, 4:10-12; Továbbá, T. Kiss Tamás (2008) „Akinék nincsen múltja, annak szegényebb a jelene is, avagy messzire kell menni ahhoz, hogy valaki látszódjék...” In *Andragógiai és közművelődés*. A 2006. szeptember 26-27-ei Durkó Mátyás Konferencia és Jubileumi Szakmai Találkozó konferenciakötete. Debrecen, 2008. /Szerk. Juhász Erika/, 111-115.

37/ Nagy Péter Tibor (2002) *Hajszálcsovek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest, Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum, 120 -131.

38/ Klebelsberg Kuno „...invitált meg minket Svábhegyre éppen a numerus clausus ügyében... úgy emlegette a numerus clausust, mint fájó helyzetet, amelyet ő itt talált, amelynek nehézségeit és kellemetlenségeit orvosolni akarja és minket egyenesen felkért arra, hogy mi forduljunk ő hozzá, és ha mi az egyetemre be akarunk ajánlani ifjakat, akkor nagyon szívesen áll a mi rendelkezésünkre... élünk is ezzel az engedelemmel, de fájdalommal kell megállapítanom, hogy az egyetemi tanács előtt nem volt nagy tekintélye a kultuszminiszter úr protekciójának.” Részlet Vázsonyi Vilmos a nemzetgyűlés indemnitási vitájában 1925. december 17-én. *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai*. Második kötet. Budapest, Az Országos Vázsonyi-emlékbizottság Kiadása, 1927:448.

„Nem csinállok titkot abból, hogy én a numerus clausust elvileg nem helyeslem. Mert egy nemzetnek csak az állhat érdekében, hogy minél több kiművelt tagja legyen. Mi azonban egészen sajátos helyzetbe kerültünk. Elvesztettük az ország kétharmad részét, ahonnan az intelligencia visszazönlött erre a maradék Magyarországra... Hogy a pécsi egyetemre nagyobb számban mentek nem

keresztény ifjak, annak egyszerű magyarázata... a budapesti egyetem úgy vélekedik, hogy a tényleg felvettek öt százaléka lehet izraelita, a pécsi egyetem pedig akként, hogy a kultuszminiszter által engedélyezett numerus clausus öt százaléka. Minthogy a pécsi egyetemenél előfordult az az eset, hogy egyes beiratkozott keresztény ifjak elmaradtak, az izraeliták pedig megjelentek, előállt az a helyzet, hogy a tényleges létszámban nagyobb volt az izraeliták száma az öt százaléknál” – mondta Klebelsberg a nemzetgyűlés indemnitási vitájában. BCT:403-404. Feltételezhető, hogy az egyetemekre bejutott zsidó fiatalok aránya magasabb lehetett, mint amit a Statisztikai Évkönyv közölt. A statisztika nem tartalmazta a kikeresztelkedetteket.

39/ *Bethlen István titkos iratai*. Az iratokat sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a magyarázatokat írta: Szinai Miklós és Szűcs László. Budapest. Kossuth Kiadó. 1972:256-257; Nagy Péter Tibor 2002 I.m. 42-43.

40/ Szekfű Gyula (1917) *A magyar állam életrajza*. Dick Manó kiadása, Budapesten.

41/ Ormos Mária (2008) Szellemirtás Európában. *Magyar Tudomány*, 3:272.

42/ Darwin H. Stapleton (1997) A Rockefeller Alapítvány, menekült tudósok és atomtechnika. *Fizikai Szemle*, 3:102; Palló Gábor (2002) The „Unacceptables”: American Foundations and Refugee Scholars between the Two Wars and after. *Magyar Tudomány*, 3:376.

43/ N. Szabó József (1998) *A magyar kultúra-egyetemes kultúra. Magyarország kultúrdiplomáciai törekvései 1945–1948*. Budapest. Akadémiai Kiadó, 133; Tamás Pál (1982) A tudománypolitika modelljei. Budapest. Akadémiai Kiadó.

44/ A rendszerváltozás után az MTA 1989-ben számos tudóst rehabilitált.

45/ Szovjetunióban a tudományos élet színvonalát ebben az időben – többek között – olyan „kutatók” fémjelezték, mint Trofim Gyenyiszovics Liszenko ukrán származású biológus, Ukrajna Tudományos Akadémiájának (1934) és a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának (1939) tagja, Ivan Vlagyimirovics Micsurin, agrobiológus, növénynevelő, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tiszteletbeli tagja. A „liszenkóizmus” a szovjet tudomány kegyetlen, megtorló jellegű ága volt, akiknek ellenvéleményt fogalmaztak meg, azok könnyen a Gulagon végezhettek.

46/ Palló Gábor (2001) Az európai egyetem funkcióváltozásai. In *Felsőoktatás-történeti tanulmányok*. Budapest. Magyar Felsőoktatás Könyvek, Professzorok Háza. Szerk: Tóth Tamás. Ill. <http://www.phil-inst.hu/tudrend/Tt/egy-kot/pallo.htm>

Letöltve: 2009.02.14.

47/ T. Kiss Tamás (2009) Tudás centrum és (regionális) identitás. In *Professori Salutem. Tanulmányok a 70 éves Kozma Tamás tiszteletére*. Debrecen. Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete, /Szerk: Bajusz Bernadett, Bicsák Zsanett Ágnes, Fekete Iona Dóra, Jancsák Csaba, Tornyi Zsuzsa Zsófia. 219-230.

48/ Palló Gábor a „centrum-periféria” szerkezetben a „vonzás-taszítás” sajátos viszonyait is látja. Hevesy György, Békésy György és Wigner Jenő esetére hivatkozik. Palló (2004) Im. 43-44, 53; Palló Gábor (1985) „Egy boszorkányper története: Miért távozott el Hevesy György Magyarországról?”. *Valóság*, 7:77-89; „Az MTA tagjai közül, az 1950-es években politikai és ideológiai okokból eltávolított akadémikusokat, ellehetetlenített tudósokat kizáró szemlélet a Kádár-korszak „megengedő viszonyai közötti, vidéki továbbélését” érzékeltette Bánlaky Pál – Varga Csaba (1979) *Azon túl ott a tág világ*. Budapest, Magvető Kiadó által megjelentett könyve. Tanulságos kutatási témát képezhetne az, hogy Magyarországról az eltelt évtizedekben miért, milyen indokok alapján és hány tudós távozott külföldre, elsősorban a nyugati országok egyetemreire és kutatóintézeibe.

49/ Marx György: *A marslakók érkezése, Magyar tudósok, akik Nyugaton alakították a 20. század történelmét*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000; Palló Gábor (2004) *Zsenialitás és korszellem. Világhírű magyar tudósok*. Budapest, Áron Kiadó c. munkájában következetesen a „magyar jelenség” kifejezést használta.

50/ Kott Ferenc – Joó Kinga (2005) *Magyar Oktatók és Kutatók Nyugaton. A nyugati magyar szellemi potenciál feltérképezése és reintegrációjának lehetősége a magyar tudomány életben*. 2005. szeptember 23. www.hungarianamerica.com/.../Nyugati_Magyar_Tudomanyosság_Program_Jelentes_2pdf / letöltve: 2010. november 22./

51/ Sajátos mutatója ennek a rendszerváltozás (1989–90) utáni időszak, amikor szinte valamennyi vidéki egyetemi kar, tanszék arra törekedett, hogy alkalmazzon budapesti oktatót, kutatót.

52/ www.fn.hu/hetilap/.../vilaghiru_ismeretlenek/?action.. (letöltve 2010.11.17.); T. Kiss Tamás (2002) *Fordulatok-folyamatok. Fejezetek a magyarországi kormányok kultúrpolitikáiról 1867–2000*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 32–33.

A Nobel-díj történetében két olyan díjazott volt, akik Magyarországról utaztak ki az átadási ce-

remóniára: Szent-Györgyi Albert /orvosi, 1937/ és Kertész Imre /irodalmi, 2002/. Szent-Györgyi előbb Szegedre vitte az érmét, majd a világháború kezdetén a Magyar Nemzeti Múzeum megvásárolta tőle: a plakett a mai napig ott látható /Szent-Györgyi a múzeumtól kapott összeget az akkoriban kitört finn–orosz háború finnországi szenvedőinek ajánlotta fel/.

Magyar vagy Magyarországról származó Nobel-díjasok

Év	Név	Terület
1905	Lénárd Fülöp	fizikai
1914	Bárány Róbert	orvosi
1925	Zsigmondy Richard	kémiai
1937	Szent-Györgyi Albert	orvosi
1943	Hevesy György	kémiai
1961	Békésy György	orvosi
1963	Wigner Jenő	fizikai /megosztva/
1971	Gábor Dénes	fizikai
1976	Milton Friedman	közgazdasági
1986	Elia Wiesel	béke
1986	Polányi János	kémiai /megosztva/
1994	Harsányi János	közgazdasági /megosztva/
1994	Oláh György	kémiai
2002	Kertész Imre	irodalmi
2004	Herskó Ferenc	kémiai /megosztva/

Örvendetes, hogy az első és a második világháborúban elesett magyar katonák nyughelyeit – a rendszerváltás után – méltó megemlékezések, sírkertek kezdik jelezni. Sajnálatosnak tűnik azonban számos magyar és Magyarországról távozott, világhírnévre szert tett tudós sírjának és emlékhelyének jelenlegi állapota. Kovács László: *Gábor Dénes nyughelyének megtalálása*. www.vasiszemle.t-online.hu/2004/.../kovacs.htm /letöltve: 2010. november 20./.